

"ЧОРНІ ДОШКИ" ***як обличчя Голодомору 1932–1933 років***

Георгій Папакін, д.і.н.

Одним з найжахливіших заходів в історії репресивної політики ВКП(б) проти селянства (і українського селянства у перше чергу) стало запровадження т.зв. режиму "чорних дошок" щодо колгоспів, сіл, районів та навіть окремих осіб.

Сам термін "чорна дошка" має довгу історію – є свідчення, що принаймні з 1920 року українські села і навіть цілі волості, які не виконували продрозкладки, чинили опір продзагонам, оголошувалися "чорнопрапорними". Туди направлялися каральні загони, звідти брали заручників, і не завозили промислові товари.

Відновлення "чорних списків", "чорних дошок" надалі було пов'язане із заготівельною кампанією 1928–1929 років, наступною колективізацією та розкуркуленням, коли села, що не виконували відповідних завдань, оголошувалися "отстаючими", а передовиків заносили на "червону дошку". Такі ж терміни використовувалися і щодо промислових підприємств, які не виконували планових завдань, не розгортали соціалістичного змагання.

За період Голодомору 1932–1933 років термін "занесення на чорну дошку" отримав друге дихання та інший зміст: процедуру занесення на "чорну дошку" офіційно визнали як репресивний захід. Його вже пов'язували не стільки з невиконанням показників заготівлі хлібу, а з особливими репресіями щодо сіл та окремих регіонів, які до того ж і чинили активний чи пасивний спротив політиці партії.

Певні відомості дозволяють нам стверджувати, що такі репресії, як і сам термін, почали вживатися ще навесні 1932 чи навіть восени 1931 року. За даними зведеного реєстру занесених на "чорну дошку" населених пунктів та колгоспів України, хронологія та географія запровадження таких репресій виглядає наступною:

у *Донецькій області* відомості про занесення на "чорну дошку" восьми артілей та районних організацій Біловодського району датовані 1 березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 року¹;

у *Київській області* ще у серпні 1932 року цей вид репресій вжили щодо Олександрійської сільради Білоцерківської міськради, у вересні – щодо Зарічанської та Ротокської сільрад тої ж міськради²;

в *Одеській області* – у серпні 1932 р. на "чорну дошку" винесли Долинівську, Живанівську, Козирівську, Комишуватську, Лозуватську, Назарівську, Федорівську, Черняхівську сільради, у вересні – Ганнівську, Германівську сільради³;

у *тогочасній Чернігівській області* (нині це територія Сумської) занесення на них м. Буринь та приміських колгоспів, Головинської, Купецької, Миколаївської, Михайлівської сільрад припадають на жовтень 1932 року⁴, хоча перший такий випадок у даному регіоні щодо Лушницької, Пигрогівської, Тимонівської сільрад Шостинського району датований ще початком червня⁵, а стосовно колгоспів с. Попова Слобода (артілі ім. Молотова, ім. Шевченка, "Українець", "Дніпрова хвиля", ім. Петровського, ім. Сталіна, "Перше травня", "Червоний Донбас") – 10 серпня 1932 року⁶;

так саме у жовтні під дію режиму "чорних дошок" потрапили одноосібники 12 сіл Чернігівського району⁷;

у *Дніпропетровській* (нині це територія Запорізької області) перші відомості про використання "чорних дошок" виявлені теж у жовтні: до репресивного списку за рішенням місцевої влади занесли Біленську, Купріянівську, Малокатеринівську, Мар'ївську, Матвіївську, Новокатеринівську, Розумівську, Смолянську, Степну сільради⁸.

Таким чином, узагальнення відомостей щодо "чорних дошок" дозволяє стверджувати, що до літа 1932 р. цей вид репресій використовувався спорадично; влітку набув певного поширення, а з жовтня – досить широкого застосування, яке оминуло, здається, лише Вінницьку та Харківську області з числа тодішніх

адміністративних одиниць УСРР. Принаймні документів щодо таких репресій до осені поки не знайдено.

Пояснюється факт такої "осінньої" активізації репресивних заходів тим, що фактично тільки з листопада, за зізнанням генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, "розпочали підіймати партійну організацію на хлібозаготовки". Нормальною мовою це означало, що восени 1932 р., коли врожай був весь зібраний, а інших джерел харчування вже не було, настав час зробити життя народу нестерпним, кинути всі сили компартійного апарату від верхнього ешелону до низових партосередків на боротьбу з селянством.

Саме в цей період вище партійно-радянське керівництво вирішило підтримати таку місцеву "ініціативу", яка повністю вписувалася в стратегію ескалації боротьби за фізичного нищення українського селянства. Ініціатором його всеукраїнського застосування як заходу створення повністю неможливих умов для проживання у певній місцевості стало Політбюро ЦК КП(б)У.

Вперше сам термін "чорні дошки" та його трагічний зміст на всеукраїнському рівні фігурували в уже згаданій постанові республіканського компартійного штабу від 18 листопада 1932 р. серед "заходів з посилення хлібозаготівель", які застосовувалися для подолання "куркульського впливу".

Зміст репресивних дій був таким: *негайно припинити всю торгівлю* (як державну, так і кооперативну), *постачання будь-яким крамом, а наявний вивезти; припинити також колгоспну торгівлю; припинити кредитування у будь-якій формі і дотерміново стягнути раніш видані кредити та інші фінансові зобов'язання; провести ретельну "чистку" складу колгоспів та низових органів влади від "контрреволюційних елементів"*⁹. Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР "Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах" від 20.11.1932 та Інструкцією до неї (досі не опубліковані дослідниками Голодомору). Зокрема, інструкція передбачала "щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом". І далі дослівно переказувався зміст компартійної постанови, але вже

українською мовою. Правом занесення колгоспів на "чорну дошку" наділялися облвиконкоми¹⁰.

Під час складання списків для занесення на "чорну дошку" до уваги бралися не тільки проценти виконання плану хлібозаготівель, але і політичне минуле села, починаючи з 1919 року: наявність серед його уродженців активних діячів УНР та повстанського руху, участь селян у "куркульських повстаннях" 1920–1921 років, негативне ставлення до колективізації та розкуркулення тощо. Політично-пропагандистська складова репресивної кампанії вимагала, щоб обраний для занесення об'єкт виглядав вагомим, знаним у регіоні. Так, аргументуючи необхідність ужити ще більших репресій до колгоспу с. Городище на Луганщині, вже занесеного на "чорну дошку", Ворошиловградський міськком КП(б)У повідомляв, що це – найбільше село у районі, із значною "прослойкой кулачества"; всі заходи і політичні кампанії відбувалися тут "с большим трудом и при активном сопротивлении большей части населения". Л. Каганович під час поїздки Одещиною в грудні 1932 р. зафіксував у щоденнику щодо Доманівського району: "На чорну дошку обрані невдало маленькі колгоспи в 18 та 26 дворів". Таке зауваження може слугувати підтвердженням думки, що невиконання хлібозаготівельних планів було лише приводом для вжиття репресій¹¹. Вінницький обком партії інакше підійшов до справи: С. Мазурівка Хмельницького району мала потрапити на "чорну дошку" за те, що тут народився "петлюрівський отаман Хмара", Карлівці Чуднівського району – як "відоме на Волині петлюрівське село в минулому", а Турбів Липовецького району – за "велику засміченість петлюрівським елементом, участь весною в Плисківській справі"¹².

Центральна українська влада охоче підтримувала такі місцеві ініціативи, спрямовані на подальше розкручування маховика репресій. Тому 6 грудня 1932 р. була схвалена спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР "Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі". Саме нею 6 сіл Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей "за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж" були повністю обмежені в отриманні товарів,

торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл піддавалися "чистці".

Згадана постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об'єктом занесення на "чорну дошку" стали не колгосп як одиниця "соціалістичного" господарювання, і навіть не сільрада як адміністративна-господарська одиниця, а село, тобто певна місцевість з усіма її мешканцями – колгоспниками, одноосібниками, кустарями, робітниками, вчителями тощо. Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж такі було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а нищення селянства і всіх, хто жив на селі. За для цього республіканський компартійний штаб не переймався суперечливістю своїх постанов. Можна припустити, що саме в такий спосіб, неофіційно, була схвалена чергова "місцева ініціатива" щодо поширення режиму "чорних дошок" на будь-які об'єкти, а не лише колгоспи.

Республіканська "чорна дошка" означала, крім усіх згаданих репресій, додаткові значні акції з боку органів центральної та місцевої влади. Ми не маємо їх переліку, але така думка є абсолютно слушною, якщо взяти до уваги останній пункт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 жовтня 1933 р. про зняття с. Кам'яні Потоки з "чорної дошки". Там йшлося про скасування "всіх постанов і розпоряджень народних комісаріатів, Харківського облвиконкому й інших центральних, обласних та районних органів щодо застосування до с. Кам'яні Потоки будь-яких репресій чи обмежень в зв'язку з занесенням його на "чорну дошку"¹³. Очевидно, кожен орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя там нестерпними.

На кінець листопада – грудень 1932 року припав пик "чорнодощечних" заходів. Тоді на "чорну дошку" були занесені більше 80 % усіх населених пунктів, колгоспів, сільрад, районів, щодо яких відомо застосування таких репресій. У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) 8 грудня називалася цифра у 400 колгоспів, щодо яких вжили цей репресивний захід, але очевидно, що це – не остаточна цифра, адже тільки Дніпропетровська область на початок грудня 1932 р. давала більше

половини загальної чисельності. Точні підрахунки провести неможливо, адже нині неможливо з'ясувати, скільки таких колгоспів було в кожному районі, сільраді, окремому селі.

Доведений до широкого загалу перелік репресивних заходів, пов'язаних з перебуванням на "чорній дошці", постійно доповнювався. Є свідчення, що Держбанк УСРР теж приклав до цього руку. Так, наказ керівника Тростянецької його філії зафіксував, крім дотермінового стягнення з них усіх видів позики, також закриття всіх рахунків відповідних колгоспів. Причому за для здійснення таких стягнення з репресованих колгоспів с. Боромля туди відбув особисто керівник банківської філії¹⁴.

Але навіть таке широке розуміння і застосування репресивних заходів не задовольняло вище партійне керівництво. Про це, зокрема, йшлося вже на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1932 року у виступі С. Косіора за матеріалами його поїздки на Дніпропетровщину. За свідченням щоденника Л. Кагановича, той заявив: "Чорні дошки" не доводять до кінця. Тому результатів від них майже немає. Де заборонено торгувати – торгують активно. Грошові штрафи збираються всього 25–30 % від призначеної суми. Організаторів саботажу більшою мірою ще не виявили"¹⁵. Сам Л. Каганович, виступаючи кількома днями пізніше на бюро Одеського обкому компартії, закликав до посилення тиску на селян, використовуючи картярський термін: ""Треба село взяти в такий "штос", щоби самі селяни розрили ями".

Згаданий "штос" створювався під пильним компартійним контролем. За станом справ у занесених на "чорну дошку" населених пунктах та колгоспах постійно слідкували. Харківський обком на початку січня 1933 року спеціально розглянув питання посилення хлібозаготівель у таких колгоспах. Таких нараховувалося 25, і лише по трьох з них (Зінківського, Новогеоргіївського та Оржицького районів) було зафіксоване 100-відсоткове виконання хлібоздавання. Тому лідери харківських комуністів закликали "ні в якому разі не обмежуватися напівмирами у застосуванні репресій"¹⁶. Звичайно ж, найбільша увага зверталася на ті резервації, які були оголошені поза законом.

Нагально необхідним є порівняння переліку населених пунктів, занесених на "чорну дошку", з реєстром найбільш постраждалих від Голодомору сіл України. На жаль, наразі не маємо матеріалів для проведення такого комплексного та всеохоплюючого аналізу. Лише як на приклади, пошлемося на Вінницьку та Дніпропетровську області. Порівняння відомостей доповідної записки Вінницької обласної оздоровчої комісії про голодування по районах області станом на 17 травня 1933 року з списком занесених на "чорну дошку" районів дає вражаючу картину. Так, згадана оздоровча комісія розподілила всі райони області на чотири категорії: 1) охоплених голодом практично повністю; 2) охоплених значною мірою; 3) таких, де голодуванням охоплена незначна кількість сіл; 4) таких, де голодуванням охоплена незначна кількість господарств по окремих селах. Перша та друга групи практично повністю складаються (за виключенням одного району в першій та одного – в другій) із списком "чорнодощечних" сіл; у другій та третій категорії їх відповідно – два і три райони. Разом з тим маємо 13 районів, щодо яких є відомості про наявність там населених пунктів, занесених на "чорну дошку", але не згаданих серед таких, де було офіційно зафіксоване голодування. За тими ж далеко не повними офіційними даними з Вінниччини, у травні 1933 р. в оголошених на "чорній дошці" районах голодувало більше 90 тис. осіб¹⁷.

Джерело інформації про голодування населення Дніпропетровської області носить інший характер – це оперативні відомості ГПУ УСРР станом на початок березня 1933 р. Аналіз наведених даних свідчить: усі 14 районів області (Акимівський, Апостолівський, Великопетихінський, Високопільський, Генічеський, Каменський, Мелітопольський, Міжевський, Нижньосерагозький, Нововасилівський, Павлоградський, П'ятихатський та Софіївський¹⁸), щодо яких констатовано "найбільш тяжкий стан", наявні серед 48 районів/міськрад, населені пункти яких були занесені на "чорну дошку". За офіційною інформацією ГПУ, там голодувало 5.315 чол., а померло від голоду – 1.564 осіб.

Що ж до масштабів цього рукотворного лиха, то вони, за наявними на сьогодні, але не остаточними підрахунками, були такими:

Вінницька область (10,8 % території УСРР із сільським населенням 4.300 тис.): із загальної кількості 64 райони та дві міськради на "чорну дошку" були занесені населені пункти 31 району (в тому числі повністю 5 районів та одна міськрада);

Дніпропетровська область (16,5 % території УСРР з сільським населенням 2.770 тис.): з 44 районів та чотирьох міськрад – населені пункти всіх 44 районів та міськрад;

Донецька область (11,8 % території УСРР із сільським населенням 1.841 тис.): з 16 районів та 13 міськрад – населені пункти 22 районів та міськрад;

Київська область (16,9 % території УСРР із сільським населенням 5.141 тис.): з 74 районів та двох міськрад – 11 районів та міськрад (дані неповні);

Одеська область (15,6 % території УСРР із сільським населенням 2.442 тис.): з 56 районів та 4 міськрад – населені пункти 29 районів та міськрад;

Харківська область (16,9 % території УСРР із сільським населенням 4.784 тис.): з 60 районів та чотирьох міськрад – населені пункти 31 району та міськрад;

Чернігівська область (9,6 % території УСРР із сільським населенням 2.634 тис.): з 35 районів та однієї райради – населені пункти 22 районів;

АМСРР (1,9 % території УСРР із сільським населенням 525 тис.) – дані відсутні¹⁹.

Отже, репресіям, пов'язаним з режимом "чорних дошок", були піддані мешканці практично половини районів та міськрад України, за виключенням Дніпропетровської області, де такий режим панував на території всіх без виключення адміністративних одиниць області.

Певні опосередковані ознаки свідчать, що і вся Україна фактично була занесена на московську "чорну дошку", або принаймні переживала м'який її варіант – "товарну блокаду". Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та Західній області в останньому пункті містить дозвіл на завезення товарів до українського села "на відміну старого рішення" з наданням права особисто С. Косіору та

В. Чубарю призупиняти постачання ними "найбільш відсталих районів"²⁰. Під "старим рішенням" малася постанова ЦК ВКП(б) та РНК ССРР від 8 листопада 1932 р. про призупинення відвантаження товарів для села всіх областей України до тих пір, поки "колхозы и индивидуальные крестьяне не начнут честно и добросовестно выполнять свой долг перед рабочим классом и Красной армией, в деле хлебозаготовок и не будет таким образом организовано партийными и советскими организациями Украины действительного перелома в хлебозаготовках"²¹. Це означало повну "товарну блокаду" всього українського села, внаслідок чого там неможливо було придбати жодного цвяху, будь-якого інструменту, солі, гасу тощо. До речі, і не тільки села: союзний план постачання міст України "промкраном" у третьому кварталі 1932 р. практично не виконувався, як свідчить лист наркома постачання УСРР від 25 грудня 1932 р. до союзного наркома А. Мікояна.²² Послаблення такого режиму вилилося у даруванні місцевим представникам московської влади дозволу на власний розсуд регулювати далі процес придушування селян.

Таким чином, повсюдне запровадження репресивного режиму "чорних дошок" в Україні 1932–1933 років було дієвим знаряддям центральної влади у боротьбі з українським селянством. Боротьба йшла не на життя, а на смерть, і занесення певного села, району на "чорну дошку" означало наближення такої смерті впритул.

¹ Див.: "Червоний колгоспник" (Ворошиловград). – 1932. – 1 березня, 14 травня, 29 червня, 30 вересня.

² Див.: "Радянська нива" (Біла Церква). – 1932. – 27, 31 серпня; 8, 10 та 22 вересня.

³ Див.: „Соціалістичний наступ” (Зінов’євськ). – 1932. – 17 серпня, 2 жовтня.

⁴ Див.: „Колективіст Буринщини”. – 1932. – 22 жовтня; "Зоря" (Шостка). – 1932. – 28 жовтня.

⁵ Див.: "Зоря" (Шостка). – 1932. – 9 червня.

⁶ Див.: „Колективіст Буринщини”. – 1932. – 8 серпня.

⁷ Див.: "Червоний стяг" (Чернігів). – 1932. – 13, 20, 23, 25 жовтня. -

⁸ Див.: «Червоне Запоріжжя» – 1932. – 23, 27, 29 жовтня.

⁹ Див.: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18.11.1932 р. : Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007.. – С. 392–393.

¹⁰ Див. незавірену склографічну копію постанови: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 806, оп. 1, спр. 22, арк. 532.

-
- ¹¹ Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова та Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. – К.: "Генеза", 2001. – С. 327.
- ¹² ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 1.
- ¹³ Постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про зняття з "чорної дошки" с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області, 17.10.1933. – Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 960–961.
- ¹⁴ Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / Упор.: Покидченко Л. А. - Суми: Видавництво "Ярославна", 2006. -- 1 вид. – С. 220.
- ¹⁵ Зі щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20–29 грудня 1932 р. – Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 497.
- ¹⁶ Постанова Харківського обкому КП(б)У про посилення хлібозаготівель у занесених на "чорну дошку" колгоспах області, 14.01.1933. – Там саме. – С. 603–604.
- ¹⁷ Див.: Дані про охоплення голодом районів Вінницької області, не раніш 15.05.1933. – Там саме. – С. 843–844. Підрахунок наш.
- ¹⁸ Див.: Доповідна записка Дніпропетровського обласного відділу ГПУ голові ГПУ УСРР про голодування в області, 05.03.1933. – Там саме. – С. 726.
- ¹⁹ Підрахунок наш з використанням даних, надісланих обласними робочими групами Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років та видання: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Харків: Вид. ВУЦВК "Радянське будівництво і право", 1933. – С. 6–7.
- ²⁰ Постанова ЦК ВКП(Б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області, 14.12.1932. – Там саме. – С. 475.
- ²¹ Спокута: Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.) / Статті, документи, спогади. - Запоріжжя: "Дніпровський металург", 2008. – С. 251.
- ²² ЦДАГО, ф. 1, оп. 2, спр. 5454, арк. 36–38.